

ІСТОРИЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 787(477)

З. П. БОГДАН

викладач вищої категорії

С. П. ЯБКОВСЬКА

викладач-методист вищої категорії

Луцький педагогічний коледж

КОБЗАРСТВО ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті висвітлено один із аспектів проблеми національної освіти та виховання, який передбачає вивчення рідної мови й літератури в поєднанні з етнічною історією нації та її культури. Проаналізовано історико-мистецький матеріал щодо самотнього національного феномену – кобзарства та розкрито його дидактичний потенціал із погляду впровадження новітніх технологій у навчальний процес, а також як чинник національного виховання під час вивчення предметів гуманітарного циклу.

Ключові слова: національне виховання, феномен українського кобзарства, комплексний підхід до аналізу літературного твору, пошукові форми роботи.

На сучасному етапі розбудови української системи освіти пріоритетним напрямом є формування національного компонента змісту освіти й виховання молодого покоління. Це означає переорієнтацію системи навчання й виховання на національну основу, що, у свою чергу, є вирішальним фактором інтелектуального, соціального, морального, фізичного розвитку та саморозвитку студентів, виховання громадян-патріотів, а в стратегічному плані – фактором утвердження в Україні демократичного суспільства.

Важливим завданням у досягненні цієї мети є створення сучасного навчально-методичного комплексу на основі етнічної історії української нації та її культури, зокрема – розробка оптимальних методів і форм національної освіти та виховання під час вивчення предметів гуманітарного циклу.

Мета статті – теоретично обґрунтувати шляхи та засоби формування національної системи освіти й виховання; визначити пізнавально-виховний потенціал історії українського кобзарства як складову національної системи освіти та виховання під час вивчення предметів гуманітарного циклу в середній школі; визначити ефективні методи та форми впровадження передових освітніх технологій на основі дидактичних матеріалів етнопедагогічного характеру та розробити методичні рекомендації щодо використання матеріалів із історії українського кобзарства під час вивчення предметів гуманітарного циклу.

Наразі, як зазначають українські та зарубіжні дослідники, триває так звана інформаційна криза. З одного боку, є безліч інформації та потреба у вирішенні багатьох проблем (від побутових до глобальних), а з іншого –

людина – споживач інформації все частіше неспроможна обрати ті шляхи та засоби реалізації особистих і суспільних проблем, які вимагають моральної зрілості й соціальної відповідальності. Причиною такого становища є, як це не парадоксально, безсистемність процесу освіти та виховання, де “панує фрагментарність, немає того системного підходу, який пов’язує різні науки” [6, с. 68].

Фактором, що забезпечить досягнення цілісності у знаннях і переконаннях молоді людини, є, на нашу думку, домінування в навчально-виховному процесі ідеї та, насамперед, практики національного виховання. Не викликає жодних сумнівів те, що справжнє виховання, а значить – і справжня освіта, повинні мати національний зміст, сутність, характер.

“Національне виховання, – зазначала С. Русова, – забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а значить, дадуть нові оригінальні самобутні скарби для вселюдного поступу: через пошану до свого народу воно виховує в дітях пошану до інших народів” [5, с. 120]. Так, потреба в розбудові національної школи, у якій найповніше відбувається процес національного виховання, виходить за межі суто освітянської проблеми й набуває великої суспільно-гуманітарної цінності.

Аналіз наукової літератури та періодичних фахових видань доводить, що питання національного виховання в сучасній українській школі ґрунтовно розроблено на державно-концептуальному рівні.

У публікаціях, що стосуються національного виховання, окреслено методи діяльності педагогів і учнів, які, на думку авторів, сприятимуть утвердженню української національної системи освіти та виховання, а саме: оновлення змісту, осучаснення принципів, вироблення механізму реалізації її методів, засобів і форм. Для впровадження ідеї національної освіти ефективним, на нашу думку, є інтеграційно-природовідповідний підхід до викладання навчальних предметів, який передбачає вивчення певних явищ чи фактів у поєднанні з етнічною історією нації та її культури. Із цього погляду варто звернутися до історії українського кобзарства – унікального й самобутнього культурно-історичного феномену, що став символом незнищенності українського національного духу. Доречним є висловлювання О. Пчілки, яка наголосила, що коли б їй довелося боротися з українським духом, вона би наказала зібрати та спалити всі кобзи [3, с. 60]. Історія кобзарства, яка є втіленням долі українського народу протягом майже десяти століть, свідчить про неабиякий пізнавально-виховний потенціал цього матеріалу.

Згідно з історичними пам’ятками, уже в докиївську епоху у східних слов’ян були кобзоподібні музичні інструменти. У Київській Русі склалося два типи народних співців (як тоді казали – “гудців”): одні – виконавці веселих жартівливих пісень для розважання, інші – творці, носії й виконавці “поважних” пісень (героїчних або історичних). Саме вони стали предтечами українських кобзарів. “Слово о полку Ігоревім” змальовує образ віщого Бояна, співця давніх подвигів. У Київському літописі 1137 р. згадано Ма-

нуило – “співця гордого”, а Волинський літопис 1241 р. розповідає про співця Митусу (Дмитра), який не захотів служити князеві Данилу [3, с. 68].

Варто наголосити, що кобзарство як специфічне музичне явище не виникло в Україні саме по собі, а зумовлене історичними умовами, перипетіями національно-визвольного руху. Принагідно зазначимо: кобза та бандура – різновиди одного й того самого струнного інструмента, хоча питання їх походження досі викликає дискусію.

Небувалого піднесення кобзарство набуло в епоху козацьких війн (XVI–XVIII ст.). У всіх військових походах козака супроводжувала кобза, і це дало підставу П. Кулішу стверджувати, що “бандура та пісня посіли в старовину перше місце після піднесення до Бога” [6, с. 55]. Перед кожним козацьким походом чи повстанням вирушали з Січі ватаги кобзарів і розходилися по всій Україні, щоб своїм співом, грою на кобзі, словами думи чи пісні роздмухати іскри народного гніву в полум’я боротьби за волю.

XVII–XVIII ст. залишили поодинокі свідчення про носіїв героїчного епосу – кобзарів. Відомо про кобзаря Бандурка, який проміняв забезпечене життя при дворі київського губернатора на запорозьку вольницю. Під час Коліївщини відтинили голови трьом кобзарям, що були учасниками антишляхетського повстання: Петру Соковому, Прокопу Скрязі, Василю Варченку. Славетний козацький полковник Семен Палій і в сибірській неволі не розлучався з улюбленою кобзою. Запорозьким послом до Катерини II був кобзар Антін Головатий [6, с. 78].

Із наступом російського царизму кобзарство стало занепадати. Кобза стала інструментом переважно осліплених у турецькій і татарській неволі колишніх козаків, а згодом майже цілком – надбанням незрячих митців. Пристосовуючись до нових історичних умов, утискувані, переслідувані, а нерідко й фізично знищені, кобзарі поступово змінюють репертуар: головне місце в їхній творчості посідають пісні соціально-побутового змісту, а також жартівливі та сатиричні.

На початку XIX ст. в Україні остаточно закріпився тип мандрівного кобзаря, що став єдиним охоронцем національної самосвідомості та визначальних рис українського народу.

Історію українського кобзарства XIX ст. неможливо уявити без Остапа Вересая – одного з найвидатніших співців, слава про якого поширювалася далеко за межі України. Художник Л. Жемчужников згадував, що коли Остап Вересай, портрет якого він малював, співав “Пісню про правду”, то обидва вони плакали: один над кобзою, а другий – за мольбертом [6, с. 120]. У 1873 р. кобзар виступив у Києві, виконавши думи “Як три брати з Азова втікали”, “Про Хведора Безрідного”, жартівливу пісню “Щиголь” і танець “Козачок”. Преса оцінила виступ як захоплюючий: “Це справжній чародій: що захоче, те з тобою й зробить. Звелить плакати – ридатимеш безутішно, звелить сміятися – реготатимеш до болю в животі”. За словами одного із сучасників, “уся його постать вогненно палала невдержимою жагою” [3, с. 8]. Остап Вересай – геній кобзарського мистецтва,

проте – не виняток. Багато разів він розповідав про кобзарів – своїх учителів та інших митців, яких вважав кращими за себе.

Із 70-х рр. XIX ст. починається становлення “інтелігентного типу” кобзаря – концертуючого, що поєднує риси і народного, і академічного виконавця. До цього типу належить Гнат Хоткевич. Ставши фундатором професійної школи бандурного виконавства, він підніс кобзарське мистецтво на якісно новий рівень – історико-етнографічний. Але після його загибелі 1938 р. унаслідок сталінських репресій розвиток кобзарства в нашій країні був надовго призупинений.

Під час бурхливих революційних подій початку XX ст. кобзарі були у вирі боротьби за свободу, наприклад, Петро Ткаченко. Нерідко жандарми заарештовували кобзарів, доправляли в “холодну”, а їхні кобзи розбивали. “Певно, і в пісні вбачають революцію... Зрячі бояться сліпих”, – зазначали в газеті “Вечернее время” 22 січня 1913 року [7, с. 22].

Упровадження на теренах колишніх імперій (Російської та Австро-Угорської) комуністичного режиму стало періодом небачених за жорстокістю й цілеспрямованістю репресій проти кобзарства. У 1919 р. було замордовано бандуристів Першої художньої капели – Андрія Слідняка та Федіра Діброву. Жертвами більшовиків стали кобзарі – вояки УНР Павло Кононенко-Запороженко, Геннадій Садовський, Микола Заєць, Пантелеймон Колесник. Видатного бандуриста, диригента, педагога, засновника капели бандуристів у Полтаві Володимира Кабачка було заслано в концтабір на довгі роки. Найтяжчим злочином сталінського тоталітаризму проти українського духу стало знищення в 1933 р. цілої плеяди – близько трьохсот – кобзарів, яких скликали нібито на з’їзд до Харкова, і які безслідно зникли [8, с. 18].

Новим випробуванням для українського кобзарства стала Друга світова війна. Загинули Микола Опришко, Кость Місевич, Данило Щербина, багато інших митців. А Єгор Мовчан, Олександр Маркевич, Костянтин Яцик у піснях “Про матір-удову”, “У неволі”, “Дума про Івана Федька” закликали співвітчизників до визвольної боротьби. Староста с. Богуславка Запорізької області доповідав окупаційній владі: “Україною роз’їжджають під виглядом артистів-бандуристів групи людей, які проводять роботу, спрямовану проти німецького командування, за створення самостійної України” [3, с. 12].

У 70–80 рр. XX ст. спостерігали, на перший погляд, незбагнений парадокс. У музичних школах відкривали класи бандури, повсюдно організовували професійні та самодіяльні капели бандуристів, а генеалогічне дерево українського кобзарства дедалі більше занепадало. Причиною цьому була політика денационалізації та русифікації, що в епоху застою набула більш витончених, порівняно із сталінськими репресіями, форм. Усі музичні школи, училища, консерваторії готували не кобзарів, а концертних виконавців, тобто людей, що вміють грати на бандурі все, починаючи від Генделя й закінчуючи Шостаковичем, і одночасно не мають уявлення про традиційні кобзарські прийоми гри та співу. Автори тогочасних “Шкіл гри на бандурі”

прагнули, як висловився видатний кобзар ХХ ст. З. Штокалко, “європеїзувати”, “фортепіанізувати” бандуру, тобто прищепити їй невластиві її суті репертуар і прийоми гри [7, с. 44]. У 60–70-х рр. ХХ ст. сформувався та активно розвивався новий, той, що відрізнявся від традиційного, різновид бандурного виконавства – жіноча індивідуальна та ансамблева співгра з відповідним репертуаром. Це, на думку знаного в усьому світі віртуоза-кобзаря з Австралії В. Мішалова, значною мірою також сприяло занепаду кобзарства, оскільки жіночий голос, жіноче ліричне, камерне начало чужі козацьким думам, що народилися не в затишку селянської оселі, а в полум’ї визвольної боротьби [3, с. 18]. Виявляється, існувала спеціальна постанова, за якою до консерваторії по класу бандури приймали винятково дівчат. Спровокована владою, а нерідко й дилетантським підходом підміна понять призвела до поступового ототожнення різних за змістом, але емоційно паралельних явищ: традиційного кобзарства та світського музикування.

У 70-х рр. ХХ ст. музично-хорове товариство зробило спробу реанімувати кобзарство, організувавши об’єднання народних співців-кобзарів і студію кобзарського мистецтва. Але ці благородні починання в умовах радянської держави були приречені на невдачу.

Попри всі утиски й втрати саме в часи розправи тоталітаризму з багатовіковим автентичним пластом культури українського народу кобзарство довело свою духовну силу.

У бурхливий період становлення української державності зріс інтерес до кобзарського мистецтва, яке переживає сценічно-імпровізаторський період і розвивається винятково як мистецький жанр. Проте його потенціал як перевіреного віками засобу формування національної самосвідомості далеко не вичерпано.

Використання матеріалів з історії кобзарства під час вивчення багатьох предметів гуманітарного циклу в середній школі, на нашу думку, створює передумови для переходу від ілюстративних, наслідувально-споглядальних методів засвоєння матеріалу до його активно-пізнавального, дієво-творчого засвоєння, забезпечує формування інтелекту та духовно-емоційної сфери особистості учнів у нерозривній єдності з національним самоусвідомленням.

Особливо великі можливості для цього відкриваються під час вивчення творчості Т. Г. Шевченка, адже саме з високим званням Кобзаря поет увійшов до світової культури. То була відповідь на духовний поклик цілого народу, позбавленого волі й державності, але який зберіг високі філософсько-світоглядні цінності заради майбутнього.

Глибинний зв’язок творчості Т. Г. Шевченка з традиціями кобзарства чітко прослідковується в поемі “Перебендя”, яку, на жаль, побіжно згадують у підручниках, і яка найчастіше перебуває поза увагою вчителів і учнів.

Герой твору – сліпий бездомний кобзар-жебрак. Перебендина доля важка, але не матеріальні статки чи нестатки визначають сенс його життя. Розкриває таємницю буття й призначення кобзаря в суспільстві його репе-

ртуар. Улюбленою піснею Перебенди є “Ой, не шуми, луже” – козацька пісня, що прославляє мужність і моральні чесноти. Неважко здогадатися: кобзар відчуває свою причетність до національно-визвольного руху й черпає духовні сили у славній історії Запорізької Січі [8, с. 15].

Аналіз репертуару Перебенди дає змогу зробити важливі висновки, оскільки підбір творів і послідовність їх виконання зовсім не випадкові. По-перше, народний співець починає та завершує свій виступ історичними піснями. По-друге, дотримується принципу полярності: поважно-веселе – для молоді, для людей старшого віку, для дівчат, парубків – розважально-повчальне, сучасно-історичне. Перша пісня “Про Саву Чалого” має характер балади, воскрешає пам’ять про часи гайдамаччини й розповідає про помсту запорожців зрадникові. Потім кобзар виконує веселі пісні на тему кохання (“Горлиця”, “Ой, не ходи, Грицю”, “А в полі корчомка” та ін.), за ними – сумні балади про лиху долю невістки (“Тополя”, “У гаю”).

Треба підкреслити, що в українській пісенній спадщині балади мають особливе значення: вони описують зраду або загибель невинної людини й закінчуються карою злочинця. Значить, балада – не стільки розповідь для розваги, скільки наука моральності. Кульмінаційним моментом виступу кобзаря є псалом “Про Лазаря” – євангельська притча, сповнена гострого соціального змісту (про голодного старця Лазаря й багатія Лазаря). У Перебендиних слухачів, які були кріпаками, слова псалму пробуджували почуття протесту проти рабства й прагнення відстояти свою людську гідність і національну незалежність. Причини рабства українців знаходимо в завершальній пісні – про руйнування Січі. Історичні пісні, виконувані кобзарем, оспівують волю й борців за неї, нагадують про славне минуле та про те, як трагічно було втрачено здобутки козацької епохи. Устами Перебенди автор наголошує: минуле треба пам’ятати, бо хто забуває уроки історії, приречений її повторювати.

Змалювавши Перебендю, який перебуває в центрі уваги громади, у другій частині поеми Т. Шевченко показує кобзаря на самоті. Зійшовши на могилу, він набирається наснаги у природи, розмовляє, передусім, із Богом, молиться, а тоді говорить із чотирма стихіями – сонцем, морем, землею, вітром. Це спілкування має відбутися на самоті, і людям не можна цього бачити. У коментарі до поеми В. Сімович наголошував: “Через се ця поема дуже важна, бо з неї видно, як Шевченко дивився на завдання народних співаків” [8, с. 32]. Отже, суть характеру кобзаря визначають не зовнішні фізичні чи соціальні особливості (каліцтво, жебрацтво), а його місія надзвичайної суспільної значущості. Кобзар служить народові; є в нього щось для кожного – молодого та старого, дівчини та хлопця, але основною в його долі, у всіх його творах є ідея духовно-моральної незнищенності української незалежності та національної ментальності. Справжній кобзар – наставник, який навчає своїх слухачів моралі й волелюбності, причому робить це непомітно, так, що слухач сам доходить до правильного висновку.

Пропонуємо студентам такі завдання для самостійної роботи:

1. Український героїчний епос. Його походження та різновиди.
2. Кобзарство, його сутність і своєрідність.
3. Кобзарі – творці та носії героїчного епосу.
4. Вплив героїчного епосу на українське мистецтво.
5. Значення кобзарства для духовного розвитку нації в сучасних умовах.

Результатом спільної діяльності педагогів і студентів повинно бути не просто засвоєння програмного матеріалу, а поглиблене вивчення історії кобзарства та його специфіки.

Ми переконані, що героїчний український епос і кобзарство як його носій – неповторні явища у світовій культурі, які характеризуються сталими філософсько-світоглядними, мистецькими та раціонально-практичними надбаннями.

Висновки. Отже, життєдайність феномену кобзарства полягає в глибокій самобутності митців, які, залишаючись вірними Україні, завжди були носіями та проповідниками ідеї української незалежності й державності, найкращих рис рідного народу. Головна мета кобзарства – духовний розвиток молодого покоління: формування національно свідомої особистості, розвиток емоційної сфери, високої культури почуттів, цілеспрямованості й твердості моральних переконань.

Отже, пропонуємо, спираючись на історію кобзарства як ефективний чинник національного виховання, враховувати, що ця діяльність – багатовекторна, її необхідно здійснювати послідовно (як за міжпредметними зв'язками, так і за вертикаллю), поступово розширюючись і поглиблюючись.

Список використаної літератури

1. Бібік Н. М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів / Н. М. Бібік. – Київ : Віпол, 1987.
2. Демиденко В. К. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів / В. К. Демиденко. – Київ : Вища школа, 1994. – 398 с.
3. Ємець В. Кобза і кобзарі / В. Ємець. – Київ : Муз. Україна, 1993. – 111 с.
4. Литвин М. Струни золотії / М. Литвин. – Київ : Веселка, 1994. – 118 с.
5. Народні думи, пісні, балади / упоряд. В. В. Яременко. – Київ : Молодь, 1970. – 330 с.
6. Рильський М. Українська народна поетична творчість / М. Рильський. – Київ : Рад. школа, 1965. – С. 172–215.
7. Черемський К. Гнат Хоткевич і кобзарство та мистецтво бандурного музикування / К. Черемський // Бандура. – 1998. – № 63–64. – С. 1–5.
8. Штокалко З. Кобзарський підручник / З. Штокалко. – Едмонтон ; Київ : Видво Канадського Інституту Українських Студій, 1992. – 347 с.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2016.

Богдан З. П., Ябковская С. П. Кобзарство как национальный феномен украинского народа

В статье освещен один из аспектов проблемы национального образования и воспитания, который предусматривает изучение родного языка и литературы в единстве с этнической историей нации и ее культуры. Проанализирован историко-художественный материал касательно самобытного национального феномена – кобзарства и раскрыт его дидактичный потенциал с точки зрения внедрения новейших

технологий в учебный процесс, а также как фактор национального воспитания при изучении предметов гуманитарного цикла.

Ключевые слова: *национальное воспитание, феномен украинского кобзарства, комплексный подход к анализу литературного произведения, поисковые формы работы.*

Bohdan Z., Yabkovska S. Ukrainian Kobzar Phenomenon, a Complex Approach to Literature Work Analysis

Forming of national component of education content has been considered the priority in modern educational system development in Ukraine. It means reorientation of education on the national basis. This is the main factor of intellectual, social, moral and patriotic education.

The tasks of the article are:

- to prove the ways and methods of national educational system;*
- to point out informative and educational potential of Ukrainian kobzar theory in the process of learning in secondary school;*
- to identify the most effective methods and forms of innovative educational technologies implementation on the basis of ethnopedagogical didactic material;*
- to work out teaching guidelines as to use of Ukrainian kobzar history in the process of learning a native language in secondary school.*

The methods of research: theoretical analysis, synthesis, generalization.

The information crisis is a modern reality. It has been caused by information receiver being unable to choose the correct ways and methods of analysing and understanding the information. The idea of national patriotic education is regarded as the main factor to form young people national identity. The combination of learning literature, ethnology and culture is the best way to implement the idea of national education and to make it effective. Ukrainian kobzar phenomenon research combines these three aspects and is a “must-study” issue in forming and developing national educational system.

Key words: *national education, the phenomenon of Ukrainian kobza-playing, integrated approach to the analysis of a literary work, work search form.*